

Mezopotamya Mitolojisinin Fantastik İllüstrasyon Sanatına Etkisi ve Gilgamiş Efsanesinin Yeniden İllüstratif Yorumu

Yazarlar

Kübra Taşut^{1*}

Mensubiyet

¹Grafik Tasarım Yüksek Lisans Programı, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, İstanbul, 34755, Türkiye

Yazışma yapılacak kişi: kubra.tasut@std.yeditepe.edu.tr

Özet

İllüstrasyon; bir düşünceyi, metni, kelimeyi, durumu ya da kavramı geleneksel, deneysel ya da dijital teknikler ile resimleyen sanattır.

İlk çizgili ve renkli anlatı örnekleri mağara resimlerinde görülmektedir. Bu ilkel çizgili alıntılar, mağara dışında yaşanan günlük av maceraları, başka kabilelerle yaşanan çatışma sahneleri, yolculuk serüvenleri gibi olayları, mağara içinde yaşayan koruma altındaki ailelere bir tür duvara çizilmiş masal anlatıyor diyebiliriz. Hem dışarıda olanlar anlatılıyor hem de tehlikelere dikkat çekiliyor. İllüstrasyon tanımına uyan bu ilkel örnekler, tarihin ilk illüstrasyon örnekleri olarak yerlerini almışlardır.

Daha kapsamlı ve gelişmiş olarak, günümüze kadar ulaşmış olan Mısır hiyeroglifinin keşfi, iletişimle illüstrasyon sanatını kaynaştırmıştır. Mezopotamya'da ise her türlü iletişime rağmen, çivi yazısı tabir edilen bir anlatı kültürü gelişmiş ve kil tabletler kullanılmıştır. Asur, Babil, Sümer ve Hitit uygarlıkları, bu olanaklar içerisinde kültürlerini günümüze taşımışlardır. Gılgamış efsanesi, bu kültürün ürünü olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Daha batıda Yunan ve Roma uygarlıkları daha da ileri gidip ilk alfabeyi keşfetmiş, iletişime bambaşka bir boyut kazandırmıştır. Dilden dile dolaşan mitolojik destan ve hikayeler yazıya dökülmüş, günümüze kadar gelen önemli edebi kaynakları oluşturmuşlardır. Homeros'un İlyada'sı bu örneklerden biridir.

Bu geniş coğrafyanın kültür birikimleri çok renkli ve zengin mitolojik kaynaklara neden olmuştur. Çeşitli efsaneler, masallar, kahramanlıklar birbirleriyle kaynaşarak, fantastik sanatta muhteşem eserler yaratan sanatçılar yetiştirmiştir.

İllüstrasyon gerçek anlamda, Orta çağda kitap resimlemelerinde tutucu ve baskıcı bir dönem geçirdi. Rönesansla birlikte illüstrasyon sanatı, sanatçılara, bütün geçmişin birikimiyle, özgürlük kapılarını ardına kadar açtı ve sanat her boyutuyla zirveye ulaştı. O zamana kadar yazılan ve yaşayan bütün metinli eserler, illüstrasyon sanatıyla

görselleştirildi ve fantastik illüstrasyon, ilk eserlerini bu metinlerin teşvikiyle vermeye başladı.

Bütün bu fantastik kültür birikimlerinden sadece biri olan Gılgamış destanını yeniden illüstre edebilmiş şansını yakalamış olmak ve başarmak, benim için büyük bir gurur ve ödünçtür.

Anahtar kelimeler: Fantastik illüstrasyon; gilgamiş efsanesi; illüstrasyon; mezopotamya; mezopotamya mitolojisi.

Preprint

GİRİŐ

“Mezopotamya, ilk uygarlık olması ve zengin tarihinin günümüze ulaşması ile büyük bir önem taşımaktadır. Sümerler, Akkadlar, Asurlar, Babiller, Elamlar ve Hititler Mezopotamya topraklarda yaşamış topluluklardır. Sümerler, dünyada ilk kez yazıyı bulan ve kullanan uygarlık olmuştur. Harfleri sembollerle anlatarak illüstrasyona zemin hazırladıkları söylenebilir. Zamanla bu semboller geliştirilerek yazının ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.” (Köroğlu, 2021)

“Fantastik illüstrasyon düşünceinin etkileyici bir biçimde resimlenmesini, doğa üstü, bilim kurgu, gerçek üstü, mistik ve mitolojik konuları ele alan illüstrasyon alanıdır. Fantastik illüstrasyonların ortaya çıkmasında mitolojik hikayeler önemli rol oynamaktadır.” (Çam, 2012)

“Yunan, Roma, İskandinav, ya da Uzak Doğu gibi birden fazla uygarlığın mitolojisi olduğu doğrudur. Fakat bu uygarlıkların da ilham kaynağı Mezopotamya’dır. Aynı tanrı ve tanrıçalara sahip olmakla beraber, isimler ya da eylemlerde değişiklik görölmektedir. Mezopotamya Mitolojisindeki İştar ve Tammuz’un Yunanlılar’daki isimleri Aphrodite ve Adonis’dir.” (Kılıç ve Uncu, 2011)

Gılgamış efsanesi ölümsüzlük arayışının ilham kaynağıdır. Günümüzde ölümsüzlük arayış çalışmaları devam etmektedir. Bu da dünyanın varoluşundan bu yana etkisini sürdüren bir edebi eser olduğunu göstermektedir. Tarihteki en eski uygarlık olması ve arkeolojik araştırmaların her geçen gün yeni bulgular çıkarması günümüzde Mezopotamya’nın varlığını ve etkisini sürdürdüğünü hissettirmektedir.

Bu çalışmada; Mezopotamya mitolojisinin fantastik illüstrasyon sanatı üzerindeki etkisinin incelenmesi, Gılgamış efsanesinin günümüz illüstrasyon teknikleri ile resimlenmesi ve bilinen en eski uygarlık olan Mezopotamya’nın fantastik illüstrasyona kaynak olduğunu göstermek amaçlanmaktadır.

BULGULAR

Mezopotamya Uygarlığı

“Mezopotamya; günümüzdeki Irak’ın sınırlarını, Suriye’ye doğru aşan ve içine Türkiye ile İran’ın bazı kısımlarını da alan bir bölge için kullanılmaktadır. Sümer kent-devletleri, MÖ 2500’lerde Akadlar, MÖ 1700’lerde Asur kent devletleri, Babiller ve Anadolu’da Hitit devleti önde gelen Mezopotamya’nın büyük uygarlıklarıdır.” (Mc Neil, 1985)

“Sümerlerde uygarlığın en önemli dönüm noktası, yazının keşfedilmesi olmuştur. Yıllarca yazının Mısır’da doğduğu sanılmıştır. Fakat o yıllarda yapılan bulgular sonucunda bilim adamları, Sümerlerin Mısır uygarlığından önce doğduğu ve yazıyı bulduğu konusunda görüşlerini paylaştılar. Araştırmalar sonucu MÖ 2500 yılına götürmeye yetecek ölçüde tarihsel yazıt, tarihlendirme formülü ve çeşitli türden eşzamanlı olay kaydı bulunmaktadır.” (Kramer, 2018)

“Sümerler, yazıyı icat ettikten sonra okullar açarak geliştirmişlerdir. Yöneticiler saklamak istedikleri verileri, Mezopotamya’da bol bulunan bir malzeme olan kilden tabletlere sıvri uçlu sazlarla yazmışlardır. Bu kil tabletler pişirilerek ya da güneşe bırakılarak korunup ve saklanmıştı. İncelemeler sonucu bulunan ilk tabletler, insanların günlük yaşamdan kesitlerini anlatmaktadır.” (Köroğlu, 2021)

“Mezopotamya arkeolojisi yaklaşık iki yüzyıl önce gezgin ve bürokratlar tarafından Kutsal Kitap öğretilerinin gölgesinde yürütülen çalışmalarla başlatılmış olmakla birlikte, zaman içinde Batı üniversitelerine mensup heyetler tarafından bilimsel bir disipline dönüştürülmüştür. Uygarlık kısa sürede Mezopotamya’nın çevresine doğru yayılmıştır. Mezopotamya’yı izleyen tüm uygarlıklar; özellikle Mısır ve Girit, Mezopotamya’dan etkilendiler.” (Tekin, 2019)

Mit/Mitos ve Mitoloji Tanımı

- “Mit/Mitos; tanrıları ve tanrıçaları, kahramanları, yaratılış ve kıyamet söylencelerini konu edinen ve içeriğinde dinsel bulunduran, kısmen kurgu ve kısmen gerçek öykülere verilen isimdir. Mitolojinin, aynı kültürde yer alan birçok mitostan ve bu mitoslarda yer alan tanrı ve tanrıçalardan, kahramanlardan ve doğaüstü varlıklardan oluştuğunu söyleyebiliriz. İnsanoğlunun ilk zamanlarına dek dayanan mitoslar genel olarak hayatın kendisinden ilham almıştır. Bu sebeptendir ki içeriğinde mantık dışı ve abartılı unsurları fazlasıyla yer almaktadır. Fakat tamamen saçma ve faydasız anlatılar olarak görmek doğru olmaz çünkü günümüz seviyesiyle değil, eski dönemlerin zayıf bilgi ve idrak düzeyiyle oluşmuş alıntılardır. Mitosların içerisinde yer alan unsurlar, ancak ortaya çıktıkları dönemin bakış açısı ile incelendiğinde anlam kazanacaktır.” (Bottero-Kramer. 2020)

Mezopotamya Mitolojisi

Bir uygarlığı tanımanın, kavramanın, temel tüm değerlerini benimsemenin ve öğrenmenin tek yolu, bu uygarlıkları meydana getiren bilim, felsefe ve edebiyat eserlerini öğrenmek ve tanımak, bu kaynaklardan doğrudan doğruya yararlanmaktır. Mezopotamya ilk uygarlıktır ve ilk uygarlık olması her alanda kaynak gösterilmesini doğru kılmaktadır. Tufan, gerçekliği tartışılan bir efsanedir. Gılgamış destanının gün yüzüne çıkan 12 kil tabletinde Tufan'ın gerçekliğinden bahsedilir. Bu eserler yazılı olarak ortaya çıktığı için hafızada canlandırmak güç olabilir. Bir konuyu, düşünceyi ya da eylemi görselleştirmek için illüstrasyon ile desteklenir.

“Doğa üstü güçler ilk çağlardan beri insanoğlunun dikkatini çekmiştir. Sümerler için din çok anlamlı bir kavram haline geldi. 40.000-50.000 yıllarında dinsel bulgulara dair kalıntılar çıkmıştır. Rahipler sümer toplumunda çok önemli bir yere sahipti. Eski söylenmişleri tekrarlamakla yetindiler ve tanrının dünya üzerindeki egemenliğine dair açıklamalarda bulundular. Doğa üstü güçleri kişiselleştirerek ölümsüzleştirdiler. Pek çok tanrı vardı ve her bir tanrının ayrı görevi bulunmaktaydı. Ay Tanrısı; Güneş Tanrısı, Denizlerin, ırmakların Tanrısı... Fırtına ve gökgürültüsü tanrısı olan Enlil, baş uygulayıcıydı. Rahipler tanrının insanlarla iletişime geçmesindeki etkin güçtü. Her kentin

ise ayrı bir tanrısı vardı. Kentlerin tanrılarının rahipleri vardı. Eski Ortadoğu toplumundaki düşünsel ve dinsel evrimin tek tanrıcılığa doğru bir evrilme süreci oldu.” (Mc Neil, 1985)

“Sümerlerin, yüzlerce tanrısı vardır ve bu tanrılar yazılı belgelerde yer almaktadır. Fakat tanrıların hepsi aynı derecede kutsanmamaktaydı.  nemli tanrı ve tanrıcalar üst sıralarda yer alırken eŐleri, çocukları veya hizmetkarları alt sıralarda bulunmaktaydılar. Gök tanrısı An baŐlangıĉta Sümerlerin baŐ tanrısıyken sonra yerini hava tanrısı Enlil’e bırakmıŐtır. Tanrılar da insanlar gibi  ocuk sahibi olabiliyordu. Tanrı ile tanrıĉa birlikte olduğu gibi, bir tanrıĉa ile bir insan da birlikte olabilir. Örneğin GılgamıŐ, Kral Lugalbanda ile Tanrıĉa Ninsun’un oğludur.  ĉte ikisi tanrı ve  ĉte biri ise insandır.” (Köroğlu, 2021)

Günümüze ulaşmış Mezopotamya efsanelerinde olaylara ve kahramanlara verilen roller, bu öykülerin gerĉek hayatımızdan izler taŐıdıđının da göstergesi olmuştur. Mezopotamya efsaneleri çoğunlukla Őiirsel bir biĉimde yazılı kil tabletlerde karŐımıza çıkar.

İllüstrasyon Tanımı

- “Latince lustrare sözcüğünden türeyen illüstrasyonun kelime anlamı aydınlatmak ve anlaşılır hale getirmek demektir. Lustrare, ıŐık ve parıltı anlamındaki Lucere kelimesinden türemiŐtir.” (Dağ, 2015)
- Tarih boyunca resim ve illüstrasyonun iĉ iĉe olduğu ve ayrıldığı dönemler olmuştur. İnsanlar tarafından mağara duvarlarına kazılmıŐ, boyanmıŐ ya da basılmıŐ imgeler bir amaĉ doğrultusunda yapılmıŐtır. Bu amaĉ dinsel, gözlem ve bilgi amaĉlı olabilir. İllüstrasyon, insanların o ana kadar edindiği bilgilerin gelecek kuŐaklara aktarılmasında önemli bir araĉ olmuştur. Bu bağlamda bir illüstrasyon ile bir sanat eseri arasında fark

vardır. İllüstrasyon, bir bilgiyi görsel olarak açıklarken, resim bir bilgi ile bağlantılı olmayıp yorum konusudur.

- Bir illüstrasyon, tasvir edilenin özünü ve ruhunu yakalamak için öncelikle karalamalar üzerinde gelişir. Çizgiler bir bakıma fikrin somutlaştırılmış yorumlarıdır. Bir illüstrasyonun eskiz süreci aynı zamanda bilgi üretir. Bu bilgi hayal gücünü etkileyebilir ve çizim sürecinde tasarımı değiştirebilir, modüle edilebilir veya yeniden şekillendirebilir. İllüstrasyon; geleneksel, dijital ya da deneysel teknikler ile yapılabilir.
- Geleneksel yöntemlerle yapılan illüstrasyon çalışmalarını; kara kalem tekniği, mürekkep tekniği, sulu boya tekniği, guaj boya tekniği, pastel boya tekniği, kuru boya tekniği, akrilik/püskürtme tekniği vb. olarak sıralayabiliriz.
- Dijital yöntemlerle yapılan illüstrasyon çalışmalarını; vektör tabanlı illüstrasyonlar, piksel tabanlı illüstrasyonlar, dijital kolaj tekniği ve fotomanipülasyon tekniği olarak sıralayabiliriz.
- Deneysel yöntemlerle yapılan illüstrasyon çalışmalarını; kolaj tekniği, nesne illüstrasyon tekniği, işleme ve dikiş tekniği, kağıt kesme tekniği, polimer kil kullanımı ve kağıt hamuru olarak sıralayabiliriz.
- İllüstrasyon zamanla kullanım alanlarını geliştirip spesifik bir boyut kazanmıştır. Kitap resimleme, moda desenleri, reklam ajanslarında verilen eğitimlere göre hazırlanan kampanyalar, ambalaj tasarımı, ürün ve afiş illüstrasyonları gibi konsept hazırlanması istenen ürünlerin talebi artış göstermiştir. Zamanla illüstrasyona olan ihtiyaç daha da artmış ve böylece birçok alanın ortaya çıkmasını da sağlamıştır. İllüstrasyon alanlarını; oyun illüstrasyonları, karakter illüstrasyonları, fantastik illüstrasyonlar, fotorealistik illüstrasyonlar, portre illüstrasyonları, editoryal illüstrasyonları, reklam illüstrasyonları, bilimsel illüstrasyonlar, moda illüstrasyonları, mimari illüstrasyonlar ve dekoratif illüstrasyonlar gibi on başlık olarak sıralamak mümkündür.

Fantastik İllüstrasyon

“Fantastik İllüstrasyon, köken bakımından incelediğimizde Yunanca olmakla birlikte ‘Phantasia ’(Hayalet, Phantastikon: İmgelemi ilgilendiren), ‘Phantistike ’(Hayal edebilme yeteneği) sözcüklerinden türemiştir. Hatta Ortaçağ döneminde ‘cin tutmus ’ anlamında ‘fantastique ’ sıfat olarak ilk kez kullanılmıştır. Doğauştüne, büyüye, bilim-kurguya, hayal gücüne, dehşete dayalı, gerçeğdışı, mistik veya mitolojik hikayelerle ilgilenen bu fantastik sanatın kökleri, esasında antik çağlara kadar izlenebilse de Batı dünyasında en canlı dönemlerinin Ortaçağ bitimine, Rönesans’ın sonlarına, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl arasına rastladığı söylenebilir.” (Çam, 2012)

Fantastik illüstrasyonda yer alan gerçeğüstü, dini, bilim kurgu ve mitolojik konular Antik dönemlere kadar uzanmaktadır. Sürrealist ressamları, fantastik illüstrasyonun ilk örnekleri olarak göstermek mümkündür. Antik çağın dışına çıkarsak, İsveç sanatçı H. R. Giger tarafından tasarlanan Alien karakteri, hem fantastik illüstrasyonun önemli bir örneği hem de film sektörünün unutulmaz bir karakteridir.

TARTIşMA

Mezopotamya Mitolojisinin Fantastik İllüstrasyona Etkisi

Fantezi, bir hayal gücü ürünüdür. Fantastik kelimesini, hayal gücünün yarattığı gerçeğüstü dünya olarak tanımlamak doğru olur. Gılgamış’ın destansı hayatı, bin yıl sonra Homeros tarafından yazılan ‘İlyada ve Odysseia ’ destanlarını dahi etkiler. Homeros, Akhilleus için kahraman model olarak Gılgamış’ı almıştır.

“MÖ 1894’de Babil, tarihin ve Mezopotamya’nın en görkemli metropollerinden biri haline gelir. Bu aynı zamanda mimarlık ve taş rölyef sanatında, büyük ve kalıcı sanat eserlerinin zirve yaptığı zamanlardır. Duvar resimleri ve süslemelerle alt yapıyı hazırlayan çizim sanatçılığı da önemli mesleklerden biriydi. Bu arada yazı katipleri adı verilen bir sınıf olmuştur. Katipler ‘e-dubba’ denilen, arşiv okullarında yıllar süren bir eğitimden

geçiriliyordu. Bunun yanında, ‘mühürcülük’ Antik Mezopotamya’da gündelik yaşamın olmazsa olmazlarındandı. Mühür, neredeyse bir kimlik yerine geçiyordu. Mühür sanatçıları, belli ki çizim sanatına da hakimdiler ve çizimlerini oyma tekniği ile özel yapılmış küçük silindir taşlara, ters olarak işliyorlardı. Basıldığında da doğru olarak görünmesi sağlanıyordu.” (All About History, 2022) Mezopotamya mitolojisinin fantastik illüstrasyona etkilerinde akla gelen en önemli konu mühürlerdir.

“Mühürler, tortul bir kaya olan çörtten, özel olarak yapılıyordu. Mühürlere işlenen tasarımlar, günümüzde Mezopotamya kültürü ve yaşamına ait belge niteliği taşıyan önemli kaynaklardır. Papirüs ve parşömen, yazı ve çizim malzemesi olarak değer kazanana kadar, mühürler kullanıldı. Bu mühürleri işleyen sanatçıları ilk çizerler olarak kabul edebiliriz. Çünkü her mühürde, resimsel bir olay anlatılıyordu. Buna bağlı olarak kabartmaları hazırlayan yontu sanatçılarının bir çizer ile çalışması söz konusudur. Mührün sahibi, istediği konuyu anlatıyor, çizer bunu görsel hale getiriyor, onay alındıktan sonra kazıcı da mührü yontuyordu. Bu bağlamda; ‘Kabartmaların kompozisyonunu çizen bu sanatçılar, illüstratörlerin atasıdır’ özeti çıkarılabilir.” (Mythologie Generale, 1935)

“Bilinen ilk illüstrasyonlar, insanoğlunun avcılık esnasında yaşadıklarını ve bunlara ait mitolojik destanları mağara duvarlarına kazıyarak resimlemeleriyle oluşmuştur. İnsanoğlu vicdanıyla baş edebilmek için manevi bir etkiyle, avcı mitoslarını oluşturdular. Bu mitolojik destanlar, ava çıkmak için insanlara cesaret verip vicdanlarını rahatlatmak amacıyla oluştu. Böylelikle avcılık kutsal bir ritüel olarak kabul görmeye başlandı. İnsanoğlu, avcılık ritüeli ile karşlarına çıkan canlıların resimlemelerini mağara duvarlarına kazıdı. Mağara duvarlarındaki bazı resimlemeler, insanların avladığı ve yediği av hayvanlarına aitken, bazıları ise insanların korktuğu, ölümü simgeleyen yırtıcı hayvanlara aitti.” (Mc Neil, 1985)

“Mezopotamya mitolojisi, doğayı tamamen bir semboller topluluğu olarak benimsemiştir ve kendilerine özgü mitolojik felsefeler oluşturmuştur. Mitler; insanoğlunun, yaşamı, sanatı, bilimi, geleceği algılama sistemi olarak tanımlanabilir. Mitosların içindeki semboller çözüldüğünde eski insanların keşfedip gelecek nesillere aktarmış olduğu bir çok

bilgi görölmektedir. İnsanlığın ataları, bilgiyi neredeyse sembolik ifadelere sarıp sarmalamış ve geleceğe yollamıştır. Böylelikle bilgi, kutsal ve sembolik bir anlatım içinde geleceğe taşınabilmiştir. Mezopotamya mitolojisindeki efsanevi yaratıklar; tanrı ve tanrıçalar, kahramanlar ve krallar, yaratılış ve kıyamet söylenceleri fantastik illüstrasyonun zeminini hazırlamıştır.” (Erkmen, 2023)

Bu gerçeğliğin ışığında, şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; Gilgamiş efsanesi de, zamanındaki tabletlere yazıya geçirildikten sonra, mühürler ve büyük kabartmalara kadar işlenebildiyse neden zaman içinde papürüs ve parşömenlere de resmedilmemiş olsun. O zaman, Antik dönemin de illüstratörleri bulunmaktaydı. Mısır mezarlarındaki boyalı duvar resimlerini, günümüze kadar korunabildikleri için görmekteyiz.

SONUÇ

Mağara resimleri ve mühürlerin, insanoğlunun fikir ve düşüncelerini aktarmasındaki önemli bir iletişim aracı olduğunu söylemek mümkün. Antik çağın, hiyeroglif ve çivi yazısı, illüstrasyona zemin yaratmaktadır. Günümüz insanı, Mezopotamya kültürünü, Sümerlerin yazıyı bulmaları sayesinde öğrenebilmiştir. Arkeolojik bulgular sonucu ortaya çıkan yazılı belgeler sayesinde mitolojik olaylarda kısmen gerçeğlik payı olduğu görölmüştür. Mitolojik destanların anlatımında ise illüstrasyondan yararlanılmıştır. Dilimize çevrilen bu eserler, bir düşünceyi, mesajı, bilgiyi nesillerce aktarmıştır. Bu da illüstrasyonun; ilk uygarlık olan Mezopotamya’dan, günümüze kadar kullanılmış önemli bir iletişim aracı olduğunun kanıtıdır. Mezopotamya’nın çoğu mitolojik destanı, günümüze kadar ulaşmış ve mühürler sayesinde kanıtlanmıştır, bu bağlamda fantastik illüstrasyona kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Bu tezin sonucunda; Mezopotamya mitolojisinin fantastik illüstrasyona ilham kaynağı olduğu görölmektedir.

KAYNAKÇA VE NOTLAR

- Bottero J, Kramer, S. N. (2020). 4. Basım, *Mezopotamya Mitolojisi*, Türkiye İř Bankası Kùltür Yayınları, İstanbul.
- Çam, A. T. (2012). Birinci Basım, *Türk İllüstrasyon Kitabı*, Alternatif Yayıncılık, İstanbul.
- Dağ, E. S. (2015). 1. Baskı, *İllüstrasyonun Altın Çağı*, Grafik Tasarım Yayıncılık, İstanbul.
- Erkmen, A. (2023). *İllüstrasyon Üzerine Notlar*, Yayınlanmamış Makale. (Aydın Erkmen Arşivinden.)
- George, A. (2020). *The Epic Of Gilgamesh*, Second Edition, Penguin Books, UK.
- Köroğlu, K. (2021). 14. Baskı, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2018). 3. Basım, *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Larousse Paris, (1935). Fascicule: 4, *Mythologie Generale*.
- Marsh, K., Gordon, J., Leggett, J., Crookes, D., Tüm Yönergeleriyle Antik Mezopotamya, *All About History*, (2022/4). Temmuz-Ağustos Sayı:11, İstanbul.
- Mc Neil, W.(1985). 1. Baskı, *Dünya Tarihi*. Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Tekin, H. (2019). 2. Baskı, *Tarihöncesinde Mezopotamya*, Bilgin Kùltür Sanat Yayınları, Ankara.